

Lucrezia Borgia, „a méreg asszonya” – valóság és fikció

Winkler Gábor dr.

Méreg, mérgezés. Színdarabok gyakori, néha borzongást keltő, máskor erkölcsi igazságtelként szolgáló témája. Formái az operaszínpadokon is változatosak. Lehet illatával végleges álmot hozó virág (Adriana Lecouvreur), mérgező nedvű manzanilya- (vagy „vadalma”) fa (Az afrikai nő), „gyógyfűvekből” készített főzet (Angelica nővér), mérgezett ital (Simon Boccanegra, Luisa Miller). Esetleg fülbe cseppentett méreg (Hamlet), gyűrű öblében tárolt por (A trubadúr, Gioconda), ruhába rejtett fiola (Rómeó és Júlia, Lakmé), mérgezett nyíl (A guarany), halálos kígyómarás (Antonius és Cleopatra [Samuel Barber]). A felsorolás közel sem teljes.¹

Az „opera vegytana” a felsoroltak hatóanyagait is valószínűsítette. Legalábbis a többségét. Persze, az azonosítás a cselekmény részleteinek teljes ismeretében sem minden kétséget kizáró, így a még oly hitelesnek tűnő okfejtések is fenntartással kezelendők. Mindenesetre – nézőpont kérdése, hogy inkább az operához vagy a kémiához kedvcsináló – elemzések az Angelica nővérben szereplő főzet fő hatóanyagként a Nerium oleanderből (=leander) származó szívglikozidot, az oleandrint, a Hamlet fülébe cseppentett méreg esetében a Hyoscianum nigerből (=bódító beléndek) kinyert hioszciamint és szkopolamint vélelmezik. E két összetevő a hatóanyaga a Lakméban említett csattanó maszlagnak (Datura stramonium) s a Rómeó és Júliában végzetet hozó mandragóragyökérnek (Solanaceae = ördögalma) is. A manzanilyfa mérgező hatása háttérben hippomanint, fizosztigmint, szaponinokat, forbalt igazoltak. Kedvelt szernek számított az Atropa belladonnából (=maszlagos nadragulya) származó, vagusbénító hatása révén fatális tachikardia kiváltására képes, mérgező adagban vizuális hallucinációkat is okozó atropin is (Angelica nővér), de a prímet persze az arzén viszi, méregként leggyakrabban használt trioxid formájában (A trubadúr,

Gioconda, Simon Boccanegra).¹ (Az Angelica nővérben használt mérgező főzet több összetevőjének említése nem tévedés: a címszereplő, a rend „gyógyfűves nővére” gondosan kitervelte a számára megváltást hozó halál módját.)

A híres méregkeverők között szerepelnek valós történelmi személyek is, közülük az egyik legismertebb *Lucrezia Borgia*. Ő, a Borgia hercegnő, a kultúrtörténetben számos megbélyegző névvel – a vatikáni méregkeverő asszony, a vérfertőző dáma, a legördögibb nő, Lucrezia Belladonna – emlegetett végzet asszonya Donizetti egyik legszebb, a bel canto operairodalom gyöngyszemének tartott műve címszereplője.

A mű cselekménye szerint Gennaro, Lucrezia korábban született, csecsemőkorában tőle elszakított és a világ előtt titokban tartott gyermeke Velencéből, egy nemes ifjakkól álló csoport tagjaként Ferrarába, a hercegi udvarba készül. Az időközben ifjúvá cseperedett gyermeke utáni vágytól vezérelve Lucrezia – aki persze titokban folyamatosan követte életútját – inkognitóban meglátogatja. Találkoznak. Az asszony boldog örömmel hallgatja a fiú ismeretlen anyjáról szóló szeretetteljes szavait, s hogy a neveltetésére folyamatosan, rejtve küldött pénz elérte célját, az ifjú rangjához méltó neveltetést kapott. Nem fedi fel azonban, hogy a gyermeke, így aztán Gennaro udvarolni kezd a még mindig feltűnően csinos hölgynek. Visszatérő, a tervezett látogatásban ugyancsak részt vevő társai – Maffio Orsini, Jeppo Liverotto, Aposto Gazella, Ascanio Petrucci és Oloferno Vitellozzo – lohasztják le lelkesedését. Lerántják a védtelenül maradt nő álarcát, s felismerve figyelmeztetik: ő Lucrezia Borgia, a hírhedt méregkeverő és gyilkos, aki valamennyiük testvérét, apját vagy más rokonait megölette. Gennaro iszonyodva fordul el az imént még körülrajongott nőtől. Ferrarába érkezve a fiatalok gúnyolni kezdik a hercegi házat, Gennaro pedig leveri a palota bejárata feletti Borgia

felirat B betűjét, ezzel is nyomatékossítva a Borgiák orgiáiról terjedő közvélekedést. Alfonso d'Este herceg, Lucrezia férje már Velence óta figyelteti asszonyát, s az ifjúban titkos szeretőjét sejtí. Gúnyolódása kapóra jön számára. Elfogatja, halálra ítéli, de ravaszul – elhallgatva a fogoly kilétét – asszonyára bízva a kivégzés módját: bakó, vagy méreg. Lucrezia az utóbbit választja, s csak az ítélet végrehajtásakor döbben rá, hogy saját fia lenne az áldozat. Az ifjú gyanútlanul megissza a mérgező bort, ám amikor a herceg távozik – elrendelve, hogy Lucrezia nézze végig „szeretője” halálutóját –, beadja az ellenmérget, s ráveszi, hogy azonnal hagyja el a várost. Az asszony is le akar azonban számolni titka feltáráival, neve megbélyegzőivel, ezért, hírhű vége, hogy a velencei fiatalok hazaindulásuk előtt még egy búcsúestet tartanak – megakadályozandó menekülésüket –, szolgálival körülveteti a házat, maga pedig megmérgezi italukat. A már haldoklók közé lépve fedezi fel, hogy kérése ellenére Gennaro is közöttük van. Most elmondja, hogy ő – a fia. Felkínálja számára az ellenmérget, de az ifjú elutasítja. Ha barátai meghalnak, érje őt is utol a végzet. (A cselekmény egy változatában az ifjú végül beveszi az ellenmérget, de már késő.) Anyja karjai között éri a halál. Lucrezia tetétől elborzadva öngyilkos lesz.^{2,3}

Igazi rémtörténet, tele hihetetlen fordulatokkal. Ezek azonban elsősorban a szöveggönyv forrásául szolgáló Victor Hugo-színmű, a Párizsban, 1833. február 2-án, a Porte-Saint-Martin Színházban bemutatott, szerzője meghatározása szerint történelmi melodráma rovására írhatók, ami a librettista, a kor egyik legkeresettebb szöveggönyvírója, Felice Romani közvetlen forrásául szolgált. Hogy a francia mester honnan, milyen előzményekből merítette darabja cselekményét, nem ismert. Lucrezia neve azonban közismert volt – mondhatni, közszájon forgott –, igaz, elsősorban viselt dolgai, vélt vagy valós tettei folytán. Hogy közelebb kerülünk az igazsághoz, vizsgáljuk meg a hiteles adatokat: Lucrezia származását, méregkeverő mítoszát, a neki tulajdonított mérget – a cantarellát –, az erkölcsstelen életéről, mi több, vérfergő kapcsolatairól terjesztett híreket s a további szereplők valós kilétét.

I A BORGIA CSALÁD

A család neve – Borja formában – legkorábban a 13. században bukkan fel az annalesekben. Első nevezetes tagja

a Valencia melletti Xàtivában született – katalán származású – Al(f)onso (de) Borja volt (1378–1458), aki előbb kardinális rangot kapott, majd III. Kallixtus néven pápává emelték (1455).⁴

Nevéhez fűződik a déli harangszó elrendelése a törökök felett aratott nándorfehérvári győzelem tiszteletére, valamint az eredetileg a húsvétot megelőző, később augusztus 6-ára áthelyezett egyházi ünnep, a Krisztus színeváltozása (transfiguratio) egyházi naptárba emelése.⁵ (Ez az ünnep annak a Bibliában is szereplő eseménynek a tiszteletét szolgálja, amikor a galileai Tábor-hegyen, Jézus tanítványai, János, Péter és Jakab előtt az Úr hirtelen fényes, ragyogva sugárzó külsőt öltött, s megjelent Mózes és Illés próféta, megerősítve Jézus isteni küldetését. Az ünnep augusztus 6-ára történő áthelyezését állítólag az indokolta, hogy kétheti késéssel, e napon érkezett el a pápai udvarba a július 22-i nándorfehérvári diadal híre.⁶) Meg kell említeni, hogy pontifikátusát a hatalmi intrikák felerősödése kísérte, amelyek eredményeként a Borgia család és hívei ellenfeleiket kiszorítva – nemegyszer elhallgattatva – Róma vezető nemesi körévé váltak. Külpolitikája nem volt sikeres. Fő célja volt a török hatalom visszaszorítása és keresztes háború indítása, ez utóbbi tekintetében azonban kudarcot vallott.

Az ő támogatásával emelkedett mind magasabb egyházi méltóságba a fiatal kora óta kicsapongásairól hírhedt Roderic Llançol i de Borja néven született, de apja nevét (Llançol) elhagyva a pápai udvarban Rodrigo Borgia (1431–1503) néven ismertté vált unokaöccse. A 25 éves (!) korában bíborosi rangra emelt, majd 1492-ben VI. Sándor néven a pápai trónra lépő (1492) férfi római szeretőjétől, Vannozza Cataneitől született négy gyermeke, Giovanni (1474–1497), Cesare (1475–1507), Lucrezia (1480–1519) és Goffredo (más név alakban: Gioffre/Jofré, 1481–1517). Szeretőjét később a fiatal nemes, Otto Orsini hitvesére, Giulia Farnesere cserélte (de közben más kapcsolataiból is születtek utódai).⁷ Lucrezia az Orsiniak felügyeletében a kor szokásainak megfelelő „előkelő nevelést” kapott, ám már 11 (!) évesen apja, majd bátyja sötét politikai üzelveinek kellett engedelmeskednie, akik különböző hatalmi megfontolásból rendre másik férfi karjaiba kényszerítették.

Első, Don Gaspar de Procidával, I. Ferrante nápolyi király unokaöccsével, Almenara és Averna grófjának fiával kötött jegyességét 1491-ben jegyezték fel a krónikák. Az esküvőt egy évvel későbbre tervezték. Már az aragóniai

király, II. Ferdinánd engedélyét is megszerezték – a nápolyi és az aragóniai királyság egymással hosszú időn keresztül hadakozva hol Szicíliai Királyság néven egyesülve, hol külön-külön államformaként létezett –, ám Lucrezia apja, immár pápává válva, más politikai érdekeket követve, felbontatta megállapodásukat. A vérig sértett, a közvélekedés szerint „kora legszebb férfinaként” emlegetett vőlegény 3000 dukát „bánatpénz” fejében vígasztalódott.⁸

Az újabb férfi Giovanni Sforza, Milánó hatalmas ura, Lodovico Sforza fia személyében 1493-ban lépett az asszony életébe. A két család megromlott kapcsolata folytán azonban mind a pápa, mind a Sforzák csakhamar szorgalmazni kezdték a házasság felbontását. Ez három év elteltével hozott eredményt, a nász elhátatlan voltára való hivatkozással. A feleséget szűznek, férjét impotensnek nyilvánították (amin az sem változtatott, hogy időközben más kapcsolatából gyermeke született). Az egyházi bíróság ítéletéig Lucreziának kolostorba – a római San Sisto zárdába – kellett vonulnia, ám ott kiderült, hogy várandós – az apa a Borgiaék egyik futára, bizonyos Perrotto lehetett, de felmerült fivére, Cesare, sőt apja, Rodrigo neve is –, majd meg is szülte gyermekét. (A gyermek a Giovanni nevet kapta, ő lehet az operában szereplő Gennaro valós alakja. Perrottót egyébként nem sokkal később megölték, tettesként ismét Cesarét valószínűsítik.^{9,10})

A következő esküvőre 1498-ban került sor. Lucrezia ezúttal Aragóniai Alfonzzal, II. Alfonz nápolyi király 17 éves törvénytelen fiával, Bisceglie hercegével lépett oltár elé. Ezúttal szerelmi házasság kötöttet, amelyből egy gyermek is született – Rodrigo Borgia, „Kis Rodrigo” –, ám 13 éves korában elhalálozott. (A fiú keresztnévét Lucrezia apjáról kapta. Ezt a gyermeket is elszakították anyjától, hiába kérvényezte, csecsemőkora után nem találkozhatott fiával). A pápa szövetségesek iránti érdeklődése ismét változott, s az új férj e törekvések útjába állt. Érezte ezt ő maga is. Elmenekült Rómából, de csalárd hírrel visszahívták. Nem sokkal ezután merénylet áldozata lett. Felbujtójaként ismét csak Cesare neve szerepel a feljegyzésekben.⁹

A szerencsétlen sorsú asszony harmadjára, 1501-ben, Alfonso d'Estének, Modena és Ferrara hercegének fogadott örök hűséget (ebben az időben játszódik az opera cselekménye). Kapcsolatukból hat gyermek született. Lucreziát nyolcadik gyermeke világrahozatala után, vélhetően a gyermekágyas állapot szövődményeként érte a halál.^{4,9}

LUCREZIA BORGIA A KORABELI DOKUMENTUMOKBAN

Lucrezia személyiségéről ellentétes leírások ismertek.^{10,11,12} Az egyik leghitelesebb forrásként VI. Sándor pápa német származású protonotáriusa, egyben „ceremóniamestere”, Johann Burchard Liber Notarum (ab Anno MCCCCLXXXIII Usque ad Annum MDVI) című, krónikaszerű feljegyzései lennének tekinthetők, ám ebben igen kevés adat található az asszony magánéletéről (bőven lehet azonban olvasni a pápa politikai intrikáiról, változó befolyási törekvéseiről és kicsapongó életéről, köztük az 1501-ben, a pápai palotában tartott „gesztenyés bankettéről”).¹⁰

Ez az utókor által elnevezett, Cesare Borgia által rendezett bankett – amelyre Lucrezia és számtalan egyházi méltóság mellett 50 protituált kapott meghívást – onnan kapta a nevét, hogy a résztvevők, a vacsora után ruháikat levetve, gyertyafény mellett négykézláb csúszkáltak a földre szórt gesztenyék között, bőséggel áldozva a szabad szerelem oltárán.^{11,12} Az esemény leírása, Lucrezia és Cesare más tettei mellett szerepel Alexandre Dumas, Victor Hugo művével azonos évben közzétett, korabeli forrásokból merítkező Les crimes celebres (Nevezetes bűnügyek) című regénysorozata 4., a Borgiaokról írt kötetében is.^{12,13}

A Borgiaék botrányairól – köztük Lucrezia viselt dolgai-ról, szexuális kalandjairól – más korabeli források is megemlékeznek, amelyeket, igaz, később, 1696-ban Gottfried Wilhelm Leibniz gyűjtött kötetbe Specimen Historiae Arcanae, sive anekdotae de vita Alexandri VI Papae (Példák a misztikus történelemből, avagy anekdoták VI. Sándor pápa életéből) címmel. Negyedszázaddal később, 1729-ben a brit történész, Alexander Gordon adta közre rokon témájú, eredeti dokumentumokkal alátámasztott munkáját (The lives of Pope Alexander VI. and his son Cæsar Borgia. With an appendix of original pieces referred to in the work [VI. Sándor pápa és fia, Cesare Borgia élete. Függelék-ként a munkát alátámasztó eredeti dokumentumokkal]).¹⁴ Ezekben egyebek mellett szó esik arról az egyházi körökben terjesztett hírről is, miszerint a pápa távollétében nemegyszer leányára bízta az egyházi ügyek intézését.

Korabeli feljegyzések az asszonyt kivételesen szép, magas homlokú, érdeklődő tekintetű, elegáns, igen éles eszű, művelt, a művészetek

íránt érdeklődő és azt pártoló személyként írják le. A róla készült portrék többsége coazzoni frizurával – sima, közepen elválasztott, hosszú körfonattal díszített hajjal –, divatos, gyöngyökkel kivarrt hajhálóval (trinzale), fejpántként hordott zsinórral (lenza) ábrázolja, képmását nemegyszer szentként tisztelt asszonyoknak (pl. *Szent Katalin*) vagy allegorikus alakoknak (pl. Vénusz, a tavasz istennője) kölcsönözve.¹⁴

Lucreziát már „Kis Rodrigo” halálhíre, majd második férje elvesztése is egy időre letargiába sodorta, amiből újabb házassága révén sikerült kiutat találnia, ám apja, de különösen bátyja, *Cesare* halála után végképp befelé fordult, s az egyháznál keresett menedéket. Ferrarában, 1510-ben megalapította a San Bernardino ferences kolostort, majd 1518-ban maga is csatlakozott a kongregáció harmadrendjéhez (e közösségbe világi életet folytató személyek, elsősorban nők tartoznak, akik elfogadják a ferences tanításokat, magatartásukkal folyamatosan tanúságot tesznek a vallásos tanokban megfogalmazottakról).⁹

I A MÉREGKEVERŐ

A Borgiák ellenfeleikkel szemben alkalmazott méreghasználatáról VI. Sándor pápa kapcsán esik először hiteles említés.⁴ Egyik első áldozata a zsoldosvezér, *Virginio Orsini* volt, aki a nápolyi királyságért a pápai állammal folytatott harcban csapataival a nápolyiak oldalára állt. Később az ellenfelek megegyezése és intrikák, ármányok eredményeként mégis a nápolyi király börtönébe került, ahol, valószínűsíthetően a pápa parancsára, megmérgezték (az operában a magát fivérének mondó Maffio Lucreziát vádolja a gyilkossággal). VI. Sándor és fia, *Cesare* további áldozatai közé sorolják Capua kardinálisát, a modenai érseket és titkárát, *Pinzont*. Csak néhány a név szerint említettek közül.⁴

A mérgezés egyébként a középkor „bevált” gyakorlata volt. A kor elismert természettudósa, „a titkok professzora”, *Giovanni Battista* (vagy: *Giambattista*) *della Porta* pl. 1589-ben, Nápolyban könyvben foglalta össze a mérgezés művészetét. Neopoliani Magioe Naturalis (szabad fordításban: A természet mágiája) című munkájában a növények közül kiemelte a maszlagos nadragulya (*belladonna*), bódító beléndek (hioszciamin, atropin), sisakvirág (*akonitin*), farkasmaszlag (*sztrichnin*), az állati eredetűek közül a kantaridin,

az ásványi anyagokból a higany, a szublimát, az arzén és az antimon veszélyességét.^{4,15}

Lucrezia a leírások szerint mesterfokra emelte a Borgiák mérge, a cantarella alkalmazását. E szer pontos összetétele ma sem ismert. *Nicolas Garelli*, VI. Károly császár orvosa vélekedése szerint fő összetevője arzén-trioxid volt, amit a „szerves rothadás” alkaloidjaival vegyítettek. Ez utóbbit az arzénal megölt és lábánál fogva fellógatott haladokló sertés szájában megjelenő habból állították elő.^{16,17} Az olasz orvos, *Paolo Giovio* szerint kellemes ízű, fehér színű por volt, amit szélesebb körű alkalmazása előtt halálra ítélt gyilkoson „próbáltak ki”.¹⁷

Maga a név valószínűleg a cantharellus szóból ered, ami egyfelől a régi görögök, majd rómaiak által használt karcsú, kis üveg poharat jelent, másfelől a mérgező rókagombafélék elnevezése. Valószínűbb elsőként említett eredeztetése, ugyanis legtöbbször borba vagy likőrbe öntve alkalmazták. Felvetik az egyes bogarak lábízülete által kibocsátott, védekezést szolgáló, csípős váladék hatóanyagával (kantaridin) való kapcsolatát is.¹⁷

Feljegyezték, hogy *Lucrezia* mindig tartott magánál egy üreget, ún. méreggyűrűt (anello di veleno) vagy brosst, amit bármikor fel tudott használni, ha szükségét érezte. A mai napig létezik az olasz nyelvben a versare alla traditora (árulóknak szánt borkínálás) kifejezés, ami egy olyan lefelé irányuló csuklómozdulatot takar, amely során a kínált borral együtt az üreget ékszerben, mandzsettagombában vagy kézelőben tárolt mérget is az italba csempészik.¹⁸

Mivel a méreghasználat a kor ismert gyakorlata volt, a lehetséges „célszemélyek” igyekeztek védekezni is ellene. Az egykori észak-anatóliai Pontusi Királyság uralkodója – a Római Birodalom ádáz ellenfele –, a Kr. e. 1. században élt VI. *Mithridates* nevéhez fűződik a középkorban is széles körben használt mithridaticum vagy mithridatum néven jegyzett ellenszer, ami állítólag 65 különböző összetevőt tartalmazott.^{17,19} Annak idején híre eljutott Rómába is, ahol Néró császár orvosa, *Andromachus* (az idősebb) és *Marcus Aurelius* gyógyítója, *Galenus* módosított összetételén. Ez lett a theriacum vagy Theriacum Andromachi néven terjesztett változat.¹⁹ *Mithridates* állítólag különböző mérgekkel szemben kipróbálta, s mindegyiket túlélte. Hogy mi lehetett hatásmechanizmusa, nem tisztázott. Valószínűsíthetően hányást keltő és bélmozgató

természetű volt, esetleg a méreganyagokat megkötő, fel szívódásukat gátló/csökkentő hatása lehetett.

Korunk toxikológiai összefoglalói az arzéntartalmú mérgek esetében kelátképző anyagok, pl. borostyánkő-sav-származékok alkalmazását tartják sikeresnek.²⁰ A középkorban e fogalom és a termékek ipari előállítás módja természetesen nem volt ismert. Számontarthatnak azonban tapasztalati úton egy sor olyan növényt – pl. borsmenta (*Mentha piperica*), fokhagyma (*Allium sativum*), disznóparéj (*Spinacia oleracea*) és mások –, amelyek mérgezést enyhítő hatása igazolást nyert. Elterjedten használtak e tulajdonságaikról ismert, Kelet-Ázsiából vagy Indiából származó növényeket is.²¹

Áttekintésünk végén ejtsünk szót röviden az operában azokról a szereplőkről, akik szembesítik *Lucreziát* csalárd tetteivel (ezzel elindítva a drámai eseményeket is). *Maffio Orsini* – a *Lucrezia* inkognitóját leleplező és tetteit feltáró hangadót – már említettük. *Vittellozzo* felfedi, hogy az azonos családnévű *Vitelli* (1458 k.–1502) unokaöccse, akinek nagybátyja a már említett *Orsini*hez hasonlóan condottiero, a Borgiaék ellen harcoló zsoldosvezér volt. A hadiszerencse megfordulását tapasztalva felajánlotta szolgálatait *Cesare Borgia*nak, ám – vélhetően az ő parancsára – nem sokkal később törbe csalták és megfojtották.²² *Liverotto*, *Giacomo* (vagy *Iacopo*) *d’Appiano* (1459/1460–1510) unokaöccsének mondja magát, akit egy vacsorán *Lucrezia* megbízásából meggyilkoltak. (Magam *d’Appiano* életrajzi adataiban nem találtam ezt megerősítő feljegyzést.²³) *Ascanio Petrucci*ről kiderül, hogy ő *Pandolfo Petrucci*, Siena orvul megölt grófjának (1452–1512) kuzinja. Életrajzi adatai szerint ellenfele, *Cesare Borgia* más ellene szövetkező nemesekkel együtt törbe csalta, de a gróf, megérezvén a veszélyt, nem ment el a találkozóra. Később mégis utolérte a Borgiaék bosszúja. Halála idején *Cesare* már nem volt az élők sorában, a gyilkosság pontos részletei nem ismertek.²⁴ Végül *Gazella*, *Lucrezia* Tiberisbe fojtott második férjének a rokona. A felsorolásból kitűnik, hogy a gyilkosságok általában a Borgiaék és – talán egy kivétellel – nem *Lucrezia* számlájára írhatók.

DONIZETTI OPERÁJÁNAK SZÜLETÉSE

A szerző középső alkotói korszaka egyik kiemelkedő, előjátékra és két felvonásra tagolódó művét 1833. december 26-án mutatták be Milánóban, a Scalában. A bemutató nagy sikert hozott. Ezen felbuzdulva egy sor további

teátrum tervezte bemutatását, de más városokban történő színrevitele ellen a cenzúra számos kifogást támasztott. Végül csak módosított címmel és cselekménnyel engedélyezte. Ez utóbbiban tompítani kellett a pápára és a pápai udvarra történő utalásokat. Így Firenzében *Eustorgia da Romano* (1838), Triesztben *Alfonso Duca di Ferrara* (1838), Ferrarában *Giovanna I di Napoli* (1841), Rómában *Elisa di Fosco* (1841) címmel tűzték műsorra. Közbeszólt a tiltás Párizsban is, ahol 1840-ben csak *La innegata* (szó szerint: A bevalló, értelemszerűen: A leleplezett [asszony]) néven állíthatták színpadra. (A címszereplő nevének megváltoztatása persze maga után vonta az összes szereplő és egymással való kapcsolataik módosítását is, a zenei anyag azonban fő vonalaiban a bemutatóéval egyező maradt.) Közben a zeneszerző alternatív befejezést is készített, amelyben Gennarót állította a zárójelenet középpontjába (ami egyben azt is jelentette, hogy ő kapta a finálét lezáró, kádenciákkal díszített bravúráriát).²

Az egyes változatokhoz a főszereplők kérésére más, általuk kevésbé hatásosnak gondolt áriák helyett újak születtek, vagy éppen a zeneszerző tartotta szükségesnek az adott szituációhoz jobban illő részlet beiktatását. Ez a magyarázata, hogy a ma forgalomban lévő hangfelvételek több tekintetben eltérnek egymástól (a legteljesebbnek a *Richard Bonyng*e vezényletével, *Joan Sutherland* és *Giacomo Aragall* főszereplésével készült kiadás tekinthető).³ A „kritikai kiadású” partitúrán alapuló, függetlékként az összes módosítást, alternatív áriát tartalmazó verzió megjelentetésével még adós a hanglemezipar.

A Nápolyban, a San Carlo Színházban tervezett repríz számára az operából – a cenzúra közbelépésére – három további átirat is készült, ám a hatóság mind a *La cena della vendetta* (A bosszúvacso), mind az *Elisa Fosco*, mind a harmadik nekifutásra választott *Adelinda* változatot visszautasította. Végül *Romani* a középkori Perzsiába helyezte, a 3. keresztes háború idején játszódó új szövegekötvet írt, s az opera a *Dalinda* címet kapta.²⁴

A korábbi előjáték első felvonássá módosult. Az így három felvonásra tagolódó mű első két részének zenei anyaga a *Lucreziából* ismert maradt, a zeneszámok esetenként eltérő sorrendjével és hangszerelésével. A – rövidebb – harmadik felvonás azonban egészében újonnan született. (E szerkezetváltozások és az új zenei részletek folytán ma e művet nem változatként, hanem önálló operaként

tartják számon.) Ám a sok levélváltás, a partitúra újabb és újabb átdolgozása, oda- és visszaküldése eredményeként a kotta kézen-közön eltűnt – *Donizetti* figyelmét is más felkérések kötötték le –, így előadására szerzője életében már nem került sor. Később a művet elveszettként tartották számon. Nem kis meglepetést keltett, amikor a partitúra egy részére a 2000-es évek elején az olasz zenetörténész, *Eleonora di Cintio* rábukkant egy archívumban. Az eredeti kottaanyagot is gondozó Ricordi zeneműkiadó bevonásával többéves aprómunka kezdődött, ami eredményeként kis kiegészítésekkel a zenei anyagot rekonstruálták. Az így újra megtalált opera 2023. május 4-én, a berlini Konzerthausban hangzott fel először, koncertelőadásban. Az ősbemutató nyomán az Oehms Klassik kiadásában forgalomba került a mű teljes hangfelvétele is.²⁵ Színpadi ősbemutatóját 2024. szeptember 4-én tartották Fokvárosban.²⁶

Hogy hogyan lett a reneszánszkori Észak-Olaszországból a koraközépkori Ázsia? Nos, a szövegírói lelemény szemléltetésére – no meg e változat operafanatikusok számára is alig ismert volta folytán – érdemes röviden összefoglalnunk az újraírt változat cselekményét. A címszereplő, Dalinda, apja vazallusának, Acmetnek a felesége. Apja, az Alamut hercegség feje ismert bérgyilkos. Mindketten az iszlám hit megszállottjai, a keresztény lovagok (itt: szaracénok) esküdt ellenségei. Dalindának van egy féltve őrzött titka: egykor szerelem fűzte egy keresztény lovaghoz, akitől titokban gyermeke is született. Fiát azonban el kellett hagynia, s neveltetését egy hozzá bizalmas halász házaspár gondjaira bízta. Az idők folyamán az apja és férje környezetében tapasztaltak őt is megváltoztatták, s maga is intrikák, gyilkosságok részesévé vált. Sok év telt el, háború háborút követett. Éppen egy újabb hároméves szakaszt lezáró békét ünnepelnek, s a vígasságra a várhoz közeli Emessa-kertbe addig ellenséggként harcoló hat frank lovag is ellátogat. Egyikük Ildemaro, akiben az ünneplők között arcát eltakaró ruhában, rangrejtve járó Dalinda a fiát ismeri fel. Az ifjú nagy szeretettel mesél életéről, származása titokzatos részleteiről a hozzá feltűnően kedves „muzulmán asszonynak”, visszatérő társai, élükön Ugo d’As-ti lovaggal azonban a már menekülni szándékozó nőben a rettegett Dalindát ismerik fel. A hat lovag szembesíti azzal, hogy mindegyikük családját sújtották az asszony tettei, rokonaik kezéhez fűződő gyilkosságok áldozataivá váltak. Ildemaro borzadva fordul el a hírek hallatán. A bizalmas beszélgetés nem kerüli el Acmet mindenütt jelen lévő kémei figyelmét sem, jelentik uruknak. A várúr azt tervezi,

hogy – barátságot színelve – meghívja a frankokat egy „békepohár” ürítésére, titokban megparancsolva, hogy az asszonyával kapcsolatba lépő lovag italát mérgezzék meg. A sors azonban közbeszól: nincs szükség színlelésre. Ildemarót elfogják emberei és a várúr elé vezetik. Hiába tárja fel az ifjú, hogy egykor, egy csatában, megmentette Acmet apjának életét, a várúr kérlelhetetlen. Hasztalan kér kegyelmet a frissen kötött békére hivatkozó Dalinda is, csak annyit sikerül elérnie, hogy maga választhatja meg a fiatalemberre váró halálnem formáját. Az asszony a mérget választja, s önelégült férje távozását követően még időben sikerül az ellenmérget is beadnia, majd egy szolgálja, Corboga segítségével kivezetteti a fiút a várból. A szolga búcsúzóul egy levelet ad át Ildemarónak, amelyben anyja írását ismeri fel. A levélíró figyelmezteti: veszélyben van, s arra szólítja fel, hogy azonnal hagyja el a vár környékét. A fiú rájön, hogy a titokzatos nő – az anyja. Hiába az intellektus, a viszontlátás iránti vágy erősebb, ezért visszaszökik a vár alatti táborba. Ezalatt Acmet katonái körülveszik a frankok sátrát. Megjelenik Dalinda, s hogy megboszszolja leleplezését, az Emessa-kertben bűneit szemére olvasó őt lovagnak egy-egy mérgezett bort tartalmazó serleget adat át. Ekkor váratlanul megjelenik Ildemaro is, s magának is követel egy kupát. Megkapja, s társaival együtt felhajtja. A fia megjelenésétől megdöbbenő asszony elmondja, hogy a bor mérgezett. Felkínálja az ellenmérget, de kiderül, hogy az nem elég mind a hatuk számára. Végző kétségbeesésében feltárja, hogy Ildemaro sejtése igaz, ő az anyja. Az ifjú tört ránt, hogy végezzen Dalindával, de nincs ereje megölni az őt világra hozó nőt. Haldokolva omlik a karjaiba. A katonái élén berohanó Acmetnek az asszony bevallja féltve őrzött titkát: a karjaiban tartott ifjú az ő, keresztény embertől született fia. Sorsába beletrödvé fogadja a muzulmánok ítéletét: halál vár rá.²⁵

Szebbnél szebb dallamai, megkapó áriái és kórusrészletei ellenére a Lucrezia Borgia a 20. század elején lekerült a színházak játérendjéről. Csak 1965-ben vették elő, s a címszerep megformálása a nagyszerű spanyol szoprán, *Monterrat Caballé* számára a nemzetközi operaéletbe történő üstökösszerű berobbanást hozta. A kor híres, a drámai koloratúrszoprán szerepekbe is belekóstoló sztárjai, *Leyla Gencer*, *Beverly Hills* és *Joan Sutherland* is nagy sikereket aratott a hősnő életre keltésével. Napjainknak a „bel canto”, a szép éneklés jegyében fogant operák fel-támasztására irányuló törekvései eredményeként, nem utolsósorban megkapó dallamvilága, négy igényes szerepe (Lucrezia, Gennaro, Orsini és Alfonso megszólaltatása) folytán újra a repertoár részévé vált. Ma, ha előveszik,

általában kombinálják a két befejezést, előbb Gennaro, majd Lucrezia élettől való búcsújával.

Magyarországon 1839. augusztus 31-én, a pesti Nemzeti Színházban mutatták be, magyar nyelven. Az operaházi bemutató még várat magára. 2021. november 18-án, félig szcenírozott előadásban a MŰPA tűzte műsorára, A puritánok (2017) és Az alvajáró (2020) után folytatva a bel canto operák „leporolását”.

I LUCREZIA AZ UTÓKOR MEGÍTÉLÉSÉBEN

A mára ismertté váló források reális értékelése alapján nem túlzás azt állítani, hogy a *Lucreziáról* köztudatban élő kép hamis.²⁷ Nem volt angyal – orgiákban való részvételét, szabados életvitelét több hitelesnek tekinthető feljegyzés is megerősíti, s esetenként a cantarellát is bizonyosan

alkalmazta –, de nem volt olyan gonosz sem, mint azt terjesztették.¹¹ A számlájára írt tettek jó részének nem ő, hanem döntő mértékben bátyja, *Cesare* volt a tette. Rossz híre elterjesztésében nem kis szerepe volt *Dumas*-nak és különösen *Victor Hugónak*, hiszen írásait a világ számos nyelvére lefordították.

Ragadozó, vagy áldozat? – teszi fel a kérdést egy mértéktartó írás.¹⁰ Igen valószínű, hogy egyik is, másik is. Életét – más hasonló családokban, pl. a Mediciek rokonágában születettekhez hasonlóan – kora serdülőkorától kezdve meghatározták a klán politikai, hatalmi ambíciói. Intrikák kísérték mindennapjait, amelyeket figyelmes szemlélőként maga is elsajátított és gyakorolt, ha érdeke úgy kívánta, akár ellenfelei, vetélytársai elhallgattatása árán is. Az utókor még hosszan fogja elemezni valós és vélelmezett tetteit, de igen valószínű, hogy a kultúrtörténet által ráakasztott méregkeverő jelző örök kísérője marad.

IRODALOMJEGYZÉK

- André, JP: Opera and poison – a secret and enjoyable approach to teaching and learning chemistry. *J Chem Educ* 2013; 90(3): 952-957. doi:10.1021/ed300445b
- Lucrezia Borgia (opera). Wikipedia [Internet]. 2004. 05. 26. Frissítve: 2024. 07. 01. (megtekintve: 2024. 10. 28.) [https://en.wikipedia.org/wiki/Lucrezia_Borgia_\(opera\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Lucrezia_Borgia_(opera))
- Winkler G: Donizetti: Lucrezia Borgia. In: Barangolás az operák világában. I. kötet. 2., javított kiadás. Tudomány Kiadó, Budapest, 2004. pp. 444-447.
- Retief, FP, Cilliers, L: Poisoning during the renaissance: The Medicis and the Borgias. *The Southern African Journal of Medieval and Renaissance Studies* 2000; 10. <https://hdl.handle.net/20.500.12430/549361>
- III. Kallixtus pápa. Wikipedia [Internet]. 2007. 02. 03. Frissítve: 2024. 04. 05. (megtekintve: 2024. 10. 28.) https://hu.wikipedia.org/wiki/III._Kallixtus_pápa
- bh: Urunk színeváltozása. Magyar Kurír [Internet]. 2024. 08. 06. <https://www.magyarKurir.hu/hirek/urunk-szinevaltozasa>
- Jakab P: Lucrezia Borgia mítosza. Múlt-Kor [Internet]. 2021. 05. 20. Frissítve: 2021. 08. 05. (megtekintve: 2024. 10. 28.) <https://mult-kor.hu/lucrezia-borgia-mitosza-20210520>
- Gaspar de Procida. Historica Wiki [Internet]. 2017. 11. 24. (megtekintve: 2024. 10. 28.) https://historica.fandom.com/wiki/Gaspar_de_Procida
- Borgia Lukrécia modenai hercegné. Wikipedia [Internet]. 2008. 01. 29. Frissítve: 2024. 10. 05. (megtekintve: 2024. 10. 28.) https://hu.wikipedia.org/wiki/Borgia_Lukrécia_modenai_hercegné
- Palau i Orta J: Lucrezia Borgia, predator or pawn? *National Geographic* [Internet]. 2017. 01. 17. Frissítve: 2021. 05. 03. (megtekintve: 2024. 10. 28.) <https://www.nationalgeographic.com/history/history-magazine/article/lucrezia-borgia-renaissance-italy-scandal-intrigue>
- Mohr N: The misunderstood Lucrezia Borgia. *The Discourse* [Internet]. 2017. 08. 14. (megtekintve: 2024. 10. 28.) <https://nathanmohr.wordpress.com/2017/08/14/the-misunderstood-lucrezia-borgia>
- Lucrezia Borgia. Biography [Internet]. 2014. 04. 02. Frissítve: 2021. 04. 20. (megtekintve: 2024. 10. 28.) <https://www.biography.com/crime/lucrezia-borgia>
- Dumas A: The Borgias. Full text archives [Internet]. <https://www.fulltextarchive.com/book/The-Borgias>
- Howell A: The many faces of Lucrezia Borgia: 5 versions one woman. *The Collector* [Internet]. 2021. 02. 12. (megtekintve: 2024. 10. 28.) <https://www.thecollector.com/lucrezia-borgia-renaissance-portraits>
- Nepovimova E: Kuca K: The history of poisoning: from ancient times until modern ERA. *Arch Toxicol* 2019; 93 (1): 11-24. doi:10.1007/s00204-018-2290-0
- Belfrage A: From mushrooms to porported murders. Anna Belfrage [Internet]. 2021. 09. 15. (megtekintve: 2024. 10. 28.) <https://www.annabelfrage.com/2021/09/15/from-mushrooms-to-purported-murders>
- Karamanou M, Androutsos G, Hayes WA, et al.: Toxicology in the Borgias period: the mystery of cantarella poison. *Toxicol Res Appl* 2018; 2. doi:10.1177/2397847318771126
- Woodward N: Poison rings. Vulcan's Forge [Internet]. 2020. 07. 30. (megtekintve: 2024. 10. 28.) <https://www.vulcans-forge.com/blog-post/poison-rings>
- Mithridate. Wikipedia [Internet]. 2005. 11. 19. Frissítve: 2024. 09. 12. (megtekintve: 2024. 10. 28.) <https://en.wikipedia.org/wiki/Mithridate>
- Bjørklund G, Olinyik P, Lysiuk R, et al.: Arsenic intoxication: general aspects and chelating agents. *Arch Toxicol* 2020; 94(6): 1879-1897. doi:10.1007/s00204-020-02739-w
- Bhattacharya S: Medicinal plants and natural products in amelioration of arsenic toxicity: a short review. *Pharm Biol* 2016; 55(1): 349-354. doi:10.1080/13880209.2016.1235207

22. Vitellozzo Vitelli. Wikipedia [Internet]. 2005. 09. 05. Frissítve: 2024. 04. 22. (megtekintve: 2024. 10. 28.) https://en.wikipedia.org/wiki/Vitellozzo_Vitelli
23. Irace, E: Appiano, Iacopo IV d'. Enciclopediamachiavelliana(2014)[Internet]. Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani S.p.A. (megtekintve: 2024. 10. 28.) Olasz. [https://www.treccani.it/enciclopedia/iacopo-iv-d-appiano_\(Enciclopedia-machiavelliana\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/iacopo-iv-d-appiano_(Enciclopedia-machiavelliana))
24. Pandolfo Petrucci. Wikipedia [Internet]. 2004. 07. 03. Frissítve: 2024. 10. 20. (megtekintve: 2024. 10. 28.) https://en.wikipedia.org/wiki/Pandolfo_Petrucci
25. Reichart C: Dalinda, eine Uraufführung nach 185 Jahren. Beilageheft der Gesamtaufnahme. Oehms Classics, OC989. Német.
26. Donizetti's Dalinda. South African College of Music [Internet]. University of Cape Town, 2024. (megtekintve: 2024. 10. 28.) <https://humanities.uct.ac.za/college-music/donizettis-dalinda>
27. Bellonci M: Lucrezia Borgia. Európa Kiadó, Budapest, 2018.

Ez a mű a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek
megfelelően felhasználható.

